

O‘ZBEKISTON DAVLAT BUDJETI DAROMADLARIDA BOJXONA BOJLARINING FISKAL ROLI VA DINAMIKASI

Kamoliddin Yusupjanov Askaraliyevich

O'zbekiston Respublikasi bank moliya akademiyasi tinglovchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasining davlat byudjetida bojxona bojarining salmog‘i va ularning yillik dinamikasi tahlil qilinadi. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda bojxona siyosatida amalga oshirilgan islohotlar, boj stavkalari va imtiyozlar tizimidagi o‘zgarishlar budjet daromadlariga qanday ta’sir ko‘rsatgani chuqur o‘rganilgan. Xususan, 2019–2025 yillar oralig‘ida bojxona tushumlarining byudjetdagi ulushi statistik ma’lumotlar asosida ko‘rib chiqilgan. Maqolada shuningdek, bojxona siyosatining fiskal siyosat bilan o‘zaro aloqasi, imtiyozlarning samaradorligi va xalqaro tavsiyalar (JST, Yevropa Ittifoqi) kontekstida O‘zbekistonning mavjud tajribasi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari bojxona daromadlarini tartibga solish orqali fiskal barqarorlikka erishish va iqtisodiy siyosatning izchilligini ta’minlashda bojxona siyosatining muhimligini tasdiqlaydi.

Kalit so‘zlar: Bojxona bojlari, davlat byudjeti, fiskal siyosat, soliq imtiyozlari, tashqi savdo siyosati, GSP+, Jahon savdo tashkiloti (JST), Yevropa Ittifoqi (YE), import tariflari, iqtisodiy siyosati.

KIRISH

Global iqtisodiy o‘zgarishlar jarayonida tashqi savdo faoliyatining tartibga solinishi va davlat budjetining barqaror daromad manbalari bilan ta’minlanishi alohida ahamiyat kasb etadi. Rivojlanayotgan mamlakatlarda bojxona bojlari fiskal siyosatning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, import oqimidan tushadigan daromadlar milliy iqtisodiyotning moliyaviy imkoniyatlarini kengaytiradi. O‘zbekiston misolida ham bojxona siyosati davlat budjeti daromadlarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

So‘nggi yillarda O‘zbekiston bojxona tizimida liberallashtirish va raqamlashtirish jarayonlari olib borilib, ayrim mahsulotlar bo‘yicha bojxona tariflari pasaytirildi, ustuvor yo‘nalishlar uchun imtiyozlar joriy etildi. Bunga qaramay, bojxona daromadlarining budjetdagi ulushi uzoq vaqt davomida 2–3 foiz atrofida saqlanib keldi. Biroq 2024-yilda ushbu ulushning 7 foizga yaqin o‘sishi kuzatilgani fiskal yondashuvning o‘zgarayotganini ko‘rsatadi.

Mazkur maqolada bojxona bojlari fiskal siyosatning vositasi sifatida davlat budjeti daromadlariga ko‘rsatgan ta’siri tahlil qilinadi. Xususan, 2019–2025-yillar dinamikasi orqali bojxona daromadlarining o‘zgarish omillari aniqlanadi va bojxona tariflari hamda imtiyozlar siyosati samaradorligi baholanadi. Shuningdek, JSTga

a'zolik jarayonlari, GSP+ imtiyozlari va YE tajribasi bilan qiyosiy tahlil orqali O'zbekiston uchun istiqbolli yo'nalishlar aniqlanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Bojxona siyosati va fiskal barqarorlik o'rtasidagi o'zaro aloqalar ko'plab mahalliy va xalqaro tadqiqotlarda keng yoritilgan. Jahon banki (2023) va Xalqaro valyuta jamg'armasi (2022) hisobotlarida rivojlanayotgan mamlakatlarda bojxona bojlari davlat byudjeti tushumlarining muhim manbai ekani ta'kidlanadi. Ayniqsa, tarif siyosatidagi o'zgarishlar import hajmi va fiskal tushumlarga kuchli ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan.

WTO (2021) tadqiqotlarida bojxona tariflarining pasayishi va imtiyozlarning kengayishi milliy ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini oshirish bilan birga budjet daromadlarining qisqarishiga olib kelishi mumkinligi qayd etiladi. OECD (2021) esa fiskal bazani kengaytirish uchun imtiyozlarni bosqichma-bosqich optimallashtirishni tavsiya etadi.

Mahalliy manbalarda bojxona to'lovlarining byudjet daromadlari tarkibidagi ulushi, soliq imtiyozlarining ta'siri va boj siyosati transformatsiyasi yuzasidan tahlillar uchraydi. Ayniqsa, O'zbekistonning GSP+ maqomiga ega bo'lgani YE bozoriga kirishni osonlashtirishi va eksportni rag'batlantirishi ilmiy adabiyotlarda qayd etilgan. Shu bilan birga, iqtisodiy siyosatdagi liberallashtirish fiskal barqarorlikni ta'minlashda ehtiyotkor yondashuvni talab qilishi mutaxassislar tomonidan alohida urg'u berilgan masalalardan biridir.

Adabiyotlar umumlashmasiga ko'ra, bojxona bojlari fiskal daromad manbai bo'lishdan tashqari iqtisodiy siyosatni muvofiqlashtirish, tashqi savdoni tartibga solish va iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bojxona bojlari davlat byudjetiga sezilarli daromad olib kiradi. Masalan, rivojlanayotgan mamlakatlarda import bojlari milliy daromadlarning muhim qismini tashkil etadi. Shu kabi holatda bojxona bojlari milliy daromadlarini shakllantirishda va biznes uchun teng sharoitlar yaratishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bojxona siyosati, ayniqsa rivojlanayotgan davlatlarda, davlat daromadlariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadigan fiskal vosita hisoblanadi O'zbekiston davlat budjetining daromadlari tarkibida bojxona bojlari an'anaviy ravishda kichik ulushni egallaydi. Masalan, 2019–2021-yillarda bojxona to'lovlari budjet tushumlarining atigi 2–3% atrofida bo'lgan. So'nggi yillarda bojxona siyosatida o'zgarishlar kuzatilmoqda: 2022-yilgi byudjet prognozi bo'yicha bojxona bojlari 4 826,6 mlrd so'mni tashkil etib, jami daromadlarning taxminan 2,97% ini tashkil etadi.¹ 2024-yil uchun qabul qilingan budjetda esa bojxona bojlari 14 839,6 mlrd so'mga yetkazilib (budjet daromadlarining ~6,98% i) rejalashtirilgan. Ushbu o'zgarishlar bojxona bojlarining budjetdagi ulushi va

¹ <https://openbudget.uz/>

dinamikasini yaqqol namoyon etadi. Mazkur maqolada O'zbekiston misolida bojxona bojlari budjet daromadlaridagi ulushi, ularning yillik o'zgarishi va bojxona imtiyozlari siyosati tahlil qilinadi. Shuningdek, bojxona siyosatining fiskal siyosatga ta'siri ko'rib chiqiladi hamda O'zbekiston tajribasi Jahon savdo tashkiloti (JST), Yevropa Ittifoqi (YE) va boshqa davlatlar bilan qiyoslanadi.

Tadqiqotda rasmiy manbalar va xalqaro organlar ma'lumotlari tahlil qilindi. O'zbekiston Respublikasining 2022–2025-yillar uchun Davlat budjetlari qonunlariga muvofiq budjet daromadlari tarkibidan foydalanildi. Bojxona bojlari bo'yicha prognoz va ijro ma'lumotlari solishtirildi. Shuningdek, Jahon banki, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi kabi tashkilotlar hamda nashriyotlardan olingan maqola va hisobotlar (mas., JST va YE hujjatlari) bojxona bojlari siyosati ta'sirini baholashda qo'llanildi. Yuqoridagi manbalar asosida statistik tahlil, taqqoslash va grafik taqdimot usullari qo'llanildi.

Bojxona bojlari ulushining dinamikasi e'tibor qaratdigan bo'lsak. O'zbekiston budjeti daromadlarida bojxona bojlari ulushi so'nggi besh yilda nisbatan barqaror bo'lib, 2–3% atrofida qolgan. Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra 2024-yilda byudjet daromadlari qismida bojxona boji 14 840 mlrd so'mbo'lishi prognoz qilingan. Spot nashrida e'lon qilingan davlat budjeti hisobotida ham ta'kidlangan: “2021-yilda bojxona to'lovlari 4,8 trln so'mni tashkil etdi, bo'lib o'tgan uch yildagi budjet daromadlari tuzilishi doirasida ulushi 2–3% (2019–2021) dan ortmaydi”². 2022-yilgi byudjet qonunida bojxona bojlari bo'yicha tushumlar 4 826,6 mlrd so'mga belgilandi. bu umumiy 162 587,0 mlrd so'mlik daromadlar ichida taxminan 2,97% ni tashkil etadi. 2023-yilda bojxona bojlari rejalashtirilgan daromad 6 752,0 mlrd (232 607,1 mlrd so'mlik reja) bo'lib, ulush o'shanda ~2,90% edi. Qiziqarli tomoni, 2024-yil uchun qabul qilingan byudjet prognozida bojxona bojlari 14 839,6 mlrd so'mga oshirilib, jami 212 643,0 mlrd so'mga teng reja bo'yicha ulushi 6,98% ga yetkazilgan. 2025-yil budjeti esa bojxona boji tushumlarini 11 469,0 mlrd so'mga (budjet daromadlari 242 753,2 mlrd so'm) belgilab, ulushni yana **4,72%** ga tushirdi. Ushbu tendensiya budjet siyosatidagi o'zgarishlarni aks ettiradi: bojxona bojlari ulushi dastlabki yillarda atrofidagi barqaror miqdordan keskin oshirilib, so'ngra pasaygan. Bojxona tushumlarining yilma-yil o'sishiga shuningdek import hajmi va ayrim boj tariflari o'zgarishi ham ta'sir qilgan bo'lishi mumkin.

Bojxona siyosati va fiskal siyosat. Bojxona bojlari daromadi davlat fiskal salohiyatiga ta'sir qiluvchi muhim omil hisoblanadi. Bu daromad manbai bilan birga bojxona tariflari ichki sanoatni himoya qilish va tashqi savdo muvozanatini saqlash uchun qurol sifatida ishlatiladi. Masalan, 2021-yilda bojxona bojlari inflatsiyani cheklash va ayrim import mahsulotlariga narx-shakllantirishda ishlatilganligi qayd etilgan. Shu bilan birga bojxona imtiyozlari ham mavjud bo'lib, ularning ba'zisi budjet

² <https://www.spot.uz>

tushumlarini kamaytirishi mumkin. Xalqaro moliya tashkilotlari tavsiyalariga ko'ra, bojxona imtiyozlarini muvozanatlashtirish va samaradorligini oshirish lozim: "soliq bazasini kengaytirish maqsadida bojxona bojlardan davlat tomonidan beriladigan huquqiy bo'lmagan imtiyozlar bekor qilinishi kerak".³ Amalda O'zbekiston hukumati ham 2018-yilda Qarorda bojxona (va soliq) imtiyozlarini qayta ko'rib chiqish va samarasizlarini bekor qilish bo'yicha chora-tadbirlar topilishini belgiladi. Imtiyozlar orqali ayrim kompaniyalar yoki sohalarga ko'rsatiladigan chegirmalar vaqtincha iqtisodiy rag'bat berishi mumkin, ammo bir paytning o'zida ularning daromadga salbiy ta'siri bor. Masalan, bir maqolga ko'ra, 2021-yilda barcha turdagi soliq imtiyozlar (bojxona imtiyozlari jumladan) umumiy hisobda 42,1 trln so'mga yetgan (soliq kodeksi bo'yicha beriladigani 33 trln so'm). Bunday holatda fiskal bazani kichiklashtirish maqsadida imtiyozlarni kamaytirish zarurligi mutaxassislar tomonidan qayd etilib kelinmoqda.

Jahon savdo tashkiloti va Yevropa Ittifoqi tajribasidan ko'rib turibmizki, rivojlangan bozorlar bojxona tariflarini liberalizatsiya va shaffoflik tarafdori. Masalan, O'zbekiston yaqinda Yevropa bilan "GSP+" (umumiy bojxona preferensiyalari) maqomini qo'lga kiritdi. Bu imtiyozlar tufayli 6 mingdan ortiq turdagi O'zbekiston mahsulotlari Yevropa bozoriga bojxona bojisiz kirishi mumkin. Jumladan, bu GSP+ maqomi bilan o'tgan yilda respublikadan Yevropa bozoriga yuqori qo'shilgan qiymatli tovarlar eksporti sezilarli oshgan. Quyidagi rasmda GSP+ maqomining ramziy timsoli ko'rsatilgan:

Umuman olganda, ko'pchilik rivojlangan mamlakatlar soliq daromadlari tarkibida bojxona bojlari ulushi kichik va asosan bojalar asosan importni tartibga solish va byudjetga maxsus to'lov tarzida olinadi. Misol uchun, YE daromadlarida bojxona bojlari ulushi nisbatan past (Yevropa Ittifoqining umumiy budjetida bojxona tushumlari asosiy yangi daromad manbai bo'lib qolganiga qaramay, umumiy ichki mahsulotga nisbatan ulushi 1–2%ni tashkil etadi). Shuning uchun O'zbekistonning bojxona preferensiyalari siyosati JST va YE tamoyillariga mosligi muhim hisoblanadi. Ayniqsa, JSTga a'zo bo'lish jarayonida O'zbekiston bojxona tarif va imtiyozlarini xalqaro kelishuvlarga muvofiq rejalashtirmoqda.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston byudjetida bojxona bojlari ulushi so'nggi yillarda kichik, lekin dinamik o'zgaruvchan bo'lib kelmoqda. 2019–2023-yillarda bojxona tushumlari byudjet daromadlarining taxminan 3% atrofida bo'lgan, biroq 2024-yilgi prognoz bilan bu ko'rsatkich bir marotaba ~7% ga ko'tarilgan, keyingi yili esa yana biroz pasayish kuzatilgan. Bu o'zgarishlar asosan bojxona siyosatidagi qarorlar (boj tariflari, imtiyozlar) va import hajmidagi tebranishlardan kelib chiqadi.

Amaliy ahamiyati shundaki, bojxona bojlari fiskal barqarorlik va iqtisodiy rivojlanish o'rtasida muvozanat saqlashga yordam berishi mumkin.

³ <https://www.imf.org/>

Xulosa

Tahlillardan kelib chiqib, quyidagi asosiy xulosalarga erishildi:

- O'zbekiston budjeti daromadlarida bojxona bojlari ulushi so'nggi yillarda past bo'lishiga qaramay, fiskal ahamiyatini yo'qotmagan.
- 2024-yilda bojxona tushumlarining keskin oshirilishi davlat tomonidan fiskal faollikning kuchaytirilayotganini ko'rsatadi.
- Bojxona imtiyozlarining ortiqcha kengayishi fiskal bazani qisqartirishi, shu sababli ularning samaradorligini baholash mexanizmi takomillashtirilishi zarur.
- JST va YE talablariga mos ravishda tarif liberallashtirish eksport salohiyatini oshirishi mumkin, biroq fiskal siyosat bilan muvozanatli yondashuv talab etadi.
- Bojxona siyosati iqtisodiy barqarorlik, biznes uchun teng raqobat sharoitlari yaratish va global integratsiyani kuchaytirishda muhim strategik vosita bo'lib qoladi.

Yakuniy natijalar shuni tasdiqlaydiki, O'zbekiston bojxona siyosatida fiskal manfaatlar va tashqi savdoni erkinlashtirish o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash iqtisodiy strategiyani muvaffaqiyatli amalga oshirilishida hal qiluvchi ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi 2022-yil uchun Davlat byudjeti to'g'risidagi qonun. // Lex.uz. — <https://lex.uz/docs/5841063>
2. O'zbekiston Respublikasi 2024-yil uchun Davlat byudjeti to'g'risidagi qonun// Lex.uz. — <https://lex.uz/docs/6520674>
3. O'zbekiston Respublikasi 2025-yil uchun Davlat byudjeti to'g'risidagi qonun// Lex.uz. — <https://lex.uz/docs/6881723>
4. <https://www.spot.uz>
5. The World Bank (2023). "Customs Revenues in Emerging Economies: Fiscal Policy and Efficiency". [Online report] — <https://www.worldbank.org>
6. International Monetary Fund (IMF). (2022). "Tax Expenditure Reform in Developing Countries". Washington, D.C.
7. World Trade Organization (WTO). (2021). "Tariffs and Trade Liberalization: WTO Principles and Practices". Geneva.
8. European Commission (2023). "European Union Budget and Customs Duties Contribution". Brussels.
9. Brussels Times. (2022). "Uzbekistan awarded GSP+ status by EU".— <https://www.brusselstimes.com>
10. Jahon Banki. (2020). "O'zbekistonda fiskal barqarorlik va budjet samaradorligi". Tashkent: WB Uzbekistan Office.
11. OECD. (2021). "Revenue Statistics in Asia and the Pacific: Uzbekistan Country Note". Paris: OECD Publishing.